

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi Dergisi
The University of Kahramanmaraş Sütçü İmam
Review of The Faculty of Theology
ISSN-1304-4524

Şâfiî Mezhebine Göre Cuma'nın Vücûb, Sıhhat ve Edâ Şartları
Necessity And Enforcement of Friday Prayer

Yazar / Author

İbrahim SİZGEN

Arş. Gör., MKÜ İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı

Hatay / Türkiye

ibrahimsizgen@hotmail.com

Makale Türü/ Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 22/09/2017

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 21/12/2017

Makale Yayın Tarihi: 27/12/2017

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Temmuz-Aralık / July-December

Yıl / Year: 15

Sayı / Issue: 30

Sayfa /Page: 465-502

Şâfiî Mezhebine Göre Cuma'nın Vücûb, Sıhhat ve Edâ Şartları*

Özet:

Cuma namazı müstakil bir ibadettir. Cuma namazının vakti, öğle namazının vakti olup dört mezhep fukahâsı bu namazın hükmünün farz-ı ayn olduğu yönünde görüş beyan etmiştir. Şâfiî fakihleri Cuma namazının vücûb (farz), sıhhat ve edâ şartlarının olduğunu bu şartların kişide vuku bulmaması halinde Cuma namazının kendisinden sakıt (düşeceğini) olacağını dolayısıyla öğle namazını kılması gerektiğini ifade etmiştir.

Şâfiîler erkek, hür, mazeretsiz ve mukîm olan herkese Cuma namazının farz olduğunu köle, hasta ve mefsedete götürmemesi düşüncesiyle maslahatı ve hadisi baz alarak da kadınlara bu namazın farz olmadığını beyan etmişlerdir. Bununla birlikte Şâfiîler, bu namazın edâ edilmesi açısından geçerli olabilmesi için bazı şartları sürmüşlerdir.

Dolayısıyla bu çalışmada, cumanın kısaca tarihsel gelişimi, özel olarak Şâfiî mezhebine göre vücub (farz), sıhhat ve edâ edilmesi açısından rükünlerine dair hususları delilleriyle birlikte kısaca ele alacağız. Ayrıca Şâfiîler ile Hanefiler arasında konuyla ilgili görüş farklılığı olması halinde de kısaca Hanefî mezhebinden de nakillerde bulunacağız.

Anahtar Kelimeler: Şâfiî mezhebi, Cuma, Hutbe, Arûbe.

* Bu makale, "Şâfiî Mezhebine Göre Cuma Namazı ve Hükümü" adlı yüksek lisans seminer ödevinden üretilerek hazırlanmıştır.

Necessity And Enforcement of Friday Prayer

Abstract:

Friday prayer is a separate prayer. The time of Friday prayer, It is the time of noon prayer. According to the four sects there is no debate on this issue. Scholars of Shafi, friday prayer is obligatory and not compulsory for those who have excuses to come to Friday prayer so they should have noon prayers. The scholars of Shafi are male, free, without excuses, and everyone who is at home is obliged to Friday prayer. Also the slaves, patients and not to the ladies for the public good. With it The scholars of Shafi, friday prayers have some conditions to be valid.

So in this study, we will tell you the history of the Friday prayer and the conditions according to the Shafi'i sect. We will also tell from the Hanafis when there are different opinions according to the shafi and the Hanafi sects

Keywords: Shafi sect, Friday, Sermon, Aruba.

GİRİŞ

Kuşkusuz yüce Mevla'nın biz kulları üzerine bahşetmiş olduğu nimetler sayılamayacak kadar çoktur. Nitekim yüce rabbimiz Kur'an'da "Allah'ın nimetlerini sayacak olsanız sayamazsınız..." (İbrahim, 13/34) buyurarak bunu apaçık bir şekilde bizlere izah etmiştir.

Bu nimetlerin en büyüğü ise, daha önceki dinlerde olmayıp sadece Hz. Peygamber'in biz ümmetine mahsus olan, insanları bir araya getirip aralarındaki ülfeti ve birlik şuurunu her hafta vaaz ve nasihatlerle yenilemesine vesile olan Cuma günü ve namazıdır. Ayrıca bu günün hayrı ve faziletiyle alakalı birçok hadis rivayet edilmiş ve bu özel gün, Allah tarafından müminlere bayram olarak hediye edilmiştir. Bunun yanında Cuma gününün önemi Allah ve Resûlü tarafından beyan edilmiş, Cuma namazına gereken ihtimamı gösterenlere büyük mükâfatların verileceği hadis kaynaklarında zikre-

dilmiş aynı şekilde mazeretsiz terk edenlere de acı veren cezaların verileceği bildirilmiştir. Nitekim Kur'an'da yüce Mevla şöyle buyurmaktadır: "Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağrıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah'ı anmaya gidin ve alışverişi bırakın. Eğer bilmiş olsanız, elbette bu, sizin için daha hayırlıdır. Namaz kılınınca yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan isteyin. Allah'ı çok zikredin; Umulur ki kurtuluşa erersiniz."¹

Cuma günü içinde barındırdığı Cuma namazından dolayı diğer günlerden ayrıcalıklı olmuştur. Zira bu günü fırsat bilip iyi değerlendirenler için Allah'ın rahmetinin bol olduğu hususunu Hz. Peygamber zikretmiştir. Mesela "Kim cuma günü cünüplükten yıkanır gibi gusleder, sonra ilk saatte cumaya giderse, sanki bir deve tasadduk etmiş gibi olur. Kim ikinci saatte giderse bir sığır tasadduk etmiş gibi olur. Kim üçüncü saatte giderse boynuzlu bir koç tasadduk etmiş olur. Kim dördüncü saatte giderse bir tavuk tasadduk etmiş olur. Kim beşinci saatte giderse bir yumurta tasadduk etmiş gibi sevabı elde etmiş olur."²

Cuma gününün fazileti ile ilgili Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Muhakkak ki Cuma günü günlerin efendisidir. Yüce Allah'ın yanında onun kıymeti ve şerefi vardır. O günde Allah, Hz. Âdem'i yaratmış, o günde de kıyamet kopacaktır. O günde cennet ehline ziyaret etme hakkı verilecektir. Melekler ise Allah'ın rahmet kapılarının çokça bu günde açık olmasından dolayı Cuma gününe "yevmu'l-mezid" derler. O günde hayır ve faziletler serilir. O günde mutlak surette duaların kabul gördüğü bilinmeyen bir saat vardır. O halde insana düşen görev bu günde bol bol zikredip dua etmektir."³

Hz. Peygamber ise mazeretsiz Cuma namazından geri kalanlarla ilgili şöyle buyurmuştur: "Her kim önemsemeyerek üç cumayı

¹ Cuma, 62/9-10.

² Ebû Abdillâh Muhammed İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, el-Matbaatu's-Selefiyye, Kahire, 1980, "Cuma", 881.

³ İbn Mâce, "Fadlu'l-Cumu'a", 1084.

terk ederse Allah o kişinin kalbini mühürler.”⁴

Cuma namazının farzıyeti Kur’an, sünnet ve icma ile sabittir. Nitekim Kur’an’da yüce Allah “Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağrıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah’ın zikrine gidin ve alışverişi bırakın. Eğer bilmiş olsanız elbette bu sizin için daha hayırlıdır”⁵ buyurmaktadır. Anlaşıldığı üzere ayette Cuma namazına gitmek emredilmiştir. Burada bulunan emir kipinin zahiri, vücut ifade etmektedir. Dolayısıyla gitmeyle emrolunan şeyi (Cuma namazı) yerine getirmek de vaciptir. Aynı şekilde yüce Mevla insanların Cuma namazından geri kalmamaları için alışverişi yasaklamıştır. Şayet Cuma namazı vacip olmasaydı yüce Allah mübah olan bir şeyi yapmaktan insanları alıkoymazdı.⁶

Hız. Peygamber Cuma namazının farzıyetine dair şöyle der: “Cumaya gitmek, ergenlik çağına giren herkese vaciptir.”⁷ “Cuma namazı, cemaat halinde⁸ her Müslümana Allah’ın hakkı olarak bir vazifedir. Ancak şu dört sınıf müstesna; Başkasının mülkü olan köle, kadın, çocuk, hasta.”⁹

Ayrıca Cuma namazı, Hız. Peygamber ve onun vefatından sonra da Hulefa-yi Raşidin tarafından bizzat kaldırılmış, Emeviler’den başlayarak çeşitli İslam devletlerinde birçok halife ve yönetici de bu uygulamayı sürdürmüştür.¹⁰ Dolayısıyla Cuma namazının tartışma konusu olmadan günümüze kadar gelmesi ve ulemanın Cuma namazının farzıyeti ile ilgili ittifakı bu hususta icmanın hâsıl olduğunu

⁴ Ebû Davûd, “Cuma”, 1052.

⁵ Cuma, 62/9.

⁶ Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverî, *el-Hâvî fî Fıkhi’s-Şâfi’i*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1994, II/405; İbrahim b. Muhammed el-Beycürî, *Hâşiyetu’l-Allâme Alâ Şerhi’l-Allâme İbn Kâsım el-Ğazzî*, Daru’l-Eda, İstanbul, ts. I/312.

⁷ Ebû Davûd, “Cuma”, 1067.

⁸ Cemaatle namaz kılmanın hikmet yönü için bkz. Necmettin Çalışkan, *Habenneke ve Nüzûl Sıralı Tefsiri*, Şule Yayınları, İstanbul, 2017, s. 261.

⁹ Ebû Davûd, “Cuma”, 1067.

¹⁰ Hayrettin Karaman, “Cuma”, *DİA*, TDV Yayınları, 1993, VIII/86.

göstermektedir.¹¹

Bu çalışmada ağırlıklı olarak Şâfiî, yeri geldiğinde de Hanefî mezheplerine göre Cuma namazının vücubiyeti, sıhhat şartları ve rükünleri ile ilgili hususları delilleriyle birlikte inceleyerek bir nebze de olsa okuyuculara istifade sunmayı amaçlamaktayız.

I. Cuma Kelimesinin Anlamı ve Kısaca Tarihsel Gelişimi

Cuma kelimesi, جَمَعَ يَجْمَعُ جَمْعًا fiilinden türemiş olup sözlükte “dağınık olan şeyleri toplamak, bir araya getirmek ve telif etmek” anlamlarına gelmektedir.¹² Kitabet olarak ise جُمُعَةٌ, جُمُعَةٌ ya da جُمُعَةٌ olmak üzere üç şekilde kullanılmaktadır. Ancak en fasih ve meşhur olan okunuş, جُمُعَةٌ şeklindedir.¹³ Çoğulu ise جُمُعٌ'dur.¹⁴

İslam'dan önce cahiliye Arapları Cuma gününü Arûbe olarak isimlendirmişlerdir. Arûbe ise, ilim ehli insanların naklettiğine göre “rahmet” demektir.¹⁵ Bir başka kaynakta da Arûbe ile ilgili olarak şöyle aktarılmaktadır. Araplar İslâmiyet'ten önce haftanın yedi gününü “evvel, ehven, cûbâr, dûbâr, munis, arûbe, şiyâr” diye adlandııyorlardı. İbrance'de “gurup” manasına gelen ereb kelimesi, yahudiler tarafından ereb shabat (cumartesi akşamı) şeklinde cuma günü hakkında kullanılmıştır. Aramice olan ve Süryanice'de “rahmet” manasına gelen bu kelime Arapça'ya arûbe şeklinde geçmiştir. Kelimenin harf-i tarifsiz kullanılması daha fasih kabul edilmiştir. Arûbe yerine cuma isminin Araplar arasında ne zaman kullanılmaya başlandığı hakkında iki rivayet vardır. Bunlardan birincisine göre, Kureyşliler arûbe günü Hz. Peygamber'in sekizinci cediti Kâ'b b. Lüey'in etrafında toplanarak onun sohbetini dinlerlerdi. Bu sebeple Ka'b arûbe gününe, “toplanma günü” manasına gelmek üzere cuma

¹¹ el-Mâverdî, *el-Hâvî*, II/424; Ebû İshâk İbrahim b. Ali b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *et-Tenbih fi Fıkhî's-Şâfiî*, Alemlü'l-Kütüb, Beyrut, h. 1403, I/39.

¹² Ahmed Ebû Hâke, *Mu'cemu'n-Nefâis*, Daru'n-Nefâis, Beyrût, 2007, جَمَعَ md. s. 198.

¹³ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Revâi'u'l-Beyân*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrût, 2013, II/530.

¹⁴ Ebû Hâke, *Mu'cem*, s. 199.

¹⁵ es-Sâbûnî, *Revâi'u'l-Beyân*, II/531.

adını vermiştir. İkinci rivayete göre ise hicretten önce bir araya gelen Medinelî Müslümanlar, Yahudilerin haftada bir toplandıkları özel bir günleri (cumartesi) bulunduğunu, Hristiyanların da böyle bir günleri (pazar) olduğunu söyleyerek arûbe günü toplanıp ibadet etmeyi kararlaştırdılar ve arûbeye de bu günde bir araya geldikleri için cuma adını verdiler. Aynı rivayete göre İslam'da ilk cuma bu şekilde ortaya çıkmış, Cuma suresi bu olaydan daha sonra nazil olmuştur. Arûbe adı ise bundan sonra hiç kullanılmamıştır.¹⁶ İbn-i Hacer Askalâni (ö. 852/1449) ise, Arûbe ile ilgili şöyle der: “Arûbe gününe Cuma ismini ilk veren kişinin Ka’b b. Lüey olmuştur. Çünkü o, bu günde kavmini toplar, onlara nasihatte bulunurdu. İnsanlarda onun etrafında toplandığı için bugüne Cuma ismini verenlerin ilki olarak kabul edilmiştir. “Emma Ba’du” diyerek söze başlayanların ilki Ka’b b. Lüey olmuştur. Aynı şekilde o, Arûbe gününe Cuma ismini verenlerin de ilki olmuştur.”¹⁷

İslamiyet'te büyük değer verilen haftalık toplu ibadetin yapıldığı Cuma gününü ve o gün ifa edilen ibadeti yani Cuma namazını ifade etmektedir. Cem' mastarı ve birçok türevi muhtelif ayetlerde; Cuma ise, kendi adıyla anılan Cuma suresinde geçmektedir.¹⁸

Cuma namazının nerede farz kılındığı hususunda iki rivayet vardır. Birinci rivayete göre Cuma namazı İsrâ gecesine Mekke'de farz kılınmış, ancak müşriklerin engellemesi ya da Müslümanların sayıca az olması gibi nedenlerden dolayı fiilen edası hicrete kadar ertelenmiştir.¹⁹ İkinci rivayete göre ise Cuma namazı hicret esnasında farz kılınmıştır. Şöyle ki: Resulullah Medine'ye bir saat mesafede bulunan Kuba'ya ulaşınca orada konaklamış, pazartesi den perşem-

¹⁶ Fahreddin Osman b. Ali ez-Zeyla'i, *Tebyînu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, Daru'l-Kütübi'l-İslâmi, Kahire, h. 1313, I, 218; Mustafa Fayda, “Arûbe”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, III/422.

¹⁷ Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalâni, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahihî'l-Buhârî*, Mektebetu's-Selefiyye, ts. II/353.

¹⁸ Karaman, “Cuma”, 85.

¹⁹ Ebû Abdilmu'tî Muhammed b. Ömer b. Ali el-Câvî, *Nihâyetu'z-Zeyn fî İrşâdi'l-Mübtedîn*, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts, I/135.

beye kadar ashabıyla beraber çalışarak İslam'ın ilk mescidini inşa etmiştir. Cuma günü Kuba'dan hareket edip Ranuna vadisine gitmiş ve Salim b. Avf kabilesine misafir olmuştur. Bu sırada Cuma vakti girdiğinden vadideki namazgâhta ilk Cuma namazını kıldırmıştır.²⁰ Müteahhir fukahâ, yukardaki tartışmaya binaen “her ne kadar Cuma namazı Mekke’de farz kılınmışsa da şartları açısından edası mümkün görülmediği için kılınmadığını ta ki Müslümanların Medine’ye hicretinden sonra kılınabildiğini” ifade etmiştir.²¹

Medine’de kılınan cuma namazından sonra kılınan ilk cuma ise Bahreyn yakınlarındaki Cuvasa köyünde kılınan cuma namazıdır. Nitekim İbn Abbas’tan yapılan bir rivayette şöyle denilmektedir: “Resulullah’ın mescidinde kılınan cumadan sonraki ilk cuma, Bahreyn yakınlarındaki Cuvasa şehrindeki Abdulkays mescidinde kılınan cumadır.”²²

II. ŞAFİİ MEZHEBİNE GÖRE CUMA NAMAZININ VÜCUB ŞARTLARI

Beş vakit namazda olduğu gibi Cuma namazında da rükün ve şartlar vardır. Dolayısıyla beş vakit namazda yerine getirilmesi gereken rükün ve şartlar, aynen cuma namazı için de geçerlidir.²³

Cuma namazının belli şartların gerçekleşmesi halinde farz olduğu konusunda ittifak vardır. Bu şartlar vücub ve sıhhat şartları olmak üzere ikiye ayrılır. Vücub şartları Cuma ile yükümlü olmak için, sıhhat şartları ise namazın muteber ve geçerli olması için gereklidir. Cuma namazının vücub şartları üzerinde mezhepler arasında önemli bir görüş ayrılığı yoktur.²⁴

²⁰ Karaman, “Cuma”, 86.

²¹ Ebû Bekir Osman b. Muhammed eş-Şettâ ed-Dimyâti, *İ’ânetu’t-Tâlibîn*, Daru’l-Feyha, Dimaşk, 2008, II/101; Şemsuddîn Muhammed b. Hatîb eş-Şirbînî, *el-İknâ’ fi Halli elfâzi’l-Ebî Şucâ’*, Daru’l-Fikr, Beyrut, h. 1415, I/177.

²² el-Buhârî, “Cuma”, 892.

²³ Ebu Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Ravdatü’t-Tâlibîn*, Daru’l-Kütübîl-İlmiyye, Beyrût, I/507.

²⁴ Karaman, “Cuma”, 86.

Şâfiî mezhebine göre Cuma namazının vacip (farz) olabilmesi için kişide yedi şart aranmıştır. Bunlar Müslüman olmak, ergenlik çağına girmiş olmak, akıllı olmak, hür olmak, erkek olmak, sağlıklı ve mukîm olmaktır.²⁵ Dolayısıyla kişi, sıralanan yedi şartı taşıdığı vakit Cuma namazını kılmakla mükellef olur.²⁶

Cuma namazı yükümlülüğünü düşüren mazeretler de şunlardır: Hastalık, seferilik, hasta bakıcılık, kişiyi bitkin hale getiren yaşlılık, sağlığa zarar verecek ölçüde sıcak veya soğuk, aşırı derecede yağmur-çamur ve mal-can bakımından güvenliğin bulunmaması.²⁷

Şâfiî mezhebine göre Cuma namazının vacip olma şartlarını teker teker açıklamakta fayda mülâhaza etmekteyiz.

a) Müslüman Olmak

Cuma namazının vacip olma şartlarından biri kişinin Müslüman olması yani İslamiyet'i seçmiş, benimsemiş olması gerekmektedir. Nitekim Cuma namazını emreden ayetteki²⁸ nida, iman edip teslim olanlara yönelik yapılmış bir çağrıdır. Zira İslamiyet'i kabul etmeme amelin geçerliliğine engel olmaktadır.²⁹ Dolayısıyla fakihler aslı kâfire (mürted olmayan kâfir) Cuma namazının vacip olmadığını söylemişlerdir.³⁰ Dinden çıkan kişi ise Cuma namazı ve sair ibadetlerden mesul görülmüştür. Tekrar dine dönmesiyle kazası gereken ibadetleri kaza etmek zorundadır.³¹

Hz. Peygamber ise "Cuma namazı köle, kadın, çocuk ve hasta

²⁵ el-Beycûrî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/313.

²⁶ el-Câvî, *Nihâyetu'z-Zeyn*, I, 135; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî, *el-Menhecu'l-Kavîm*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, s. 148; Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed Ebû Şucâ', *Büyük Şâfiî İlmihâli*, Mütercim Nizameddin Ersöz, Ravza Yayınları, İstanbul, 2005, s. 200.

²⁷ eş-Şîrâzî, *et-Tenbîh*, I, 109-110.

²⁸ Cuma, 62/9.

²⁹ el-Mâverdî, *el-Hâvî*, II/403.

³⁰ el-Beycûrî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/313.

³¹ el-Mâverdî, *el-Hâvî*, II/480; el-Beycûrî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/313.

dışında her Müslümanın üzerine vacip bir haktır³² buyurarak Cuma namazının kâfirlere değil Müslümanlara farz kılındığını beyan etmiştir.

b) Akıl ve Baliğ Olmak

Cuma namazının farz olabilmesi için İslam âlimleri kişinin akıllı ve ergenlik çağına girmiş olmasını şart koşmuşlardır.³³ Fakihler Hz. Aişe'den rivayet olunan “Üç gurutandan kalem (sorumluluk) kaldırılmıştır: Uyanıncaya kadar uyuyandan, baliğ oluncaya kadar çocuktan, akledinceye kadar deliden³⁴ hadisini delil getirerek ergenlik çağına girmemiş çocuğa ve deliye Cuma namazının farz olmadığını söylemişlerdir.³⁵ Zira aklın olmaması teklifiyeti ortadan kaldırır.³⁶

Ayrıca fakihler baygın ve Cuma namazı vakti girmeden uyuyan kişiyi Cuma namazının farz olmaması hususunda deli olan kişi gibi kabul etmişlerdir.³⁷ Sarhoş olan kişi aklı başına geldiğinde Cuma vakti geçmiş ise öğle namazını kaza etmesi gerekir.³⁸

c) Erkek Olmak

Şâfiî fakihleri Ebû Davûd'un rivayet ettiği hadisi³⁹ delil getirerek Cuma namazının erkeklere farz olduğunu dolayısıyla kadınlara ve hünsa olanlara (eşelcins) farz olmadığını söylemişlerdir.⁴⁰

Hanefî fakihlerinden Mevsilî (ö. 683/1284) ise “kadınlar kocalarının hizmetiyle meşgul olduklarından dolayı onlara Cuma namazı

³² Ebû Davûd, “Cuma”, 1067.

³³ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. ez-Zabiy, *el-Lübâb fi'l-Fıkhi's-Şâfiî*, Daru'l-Buhâra, Medine, h.1416, s. 107; Ebû Şucâ', *Büyük Şâfiî İlmihâli*, s. 200.

³⁴ Ebû Davûd, “Hudud”, 4402.

³⁵ ez-Zabiy, *el-Lübâb*, s. 107; el-Beycûrî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/314.

³⁶ el-Mâverdî, *el-Hâvî*, II/403.

³⁷ Şemsuddin Muhammed b. Hatîb eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc İla Ma'rifeti Maâni Elfâzi'l-Minhâc*, Daru'l-Ma'rife, Beyrût, 2004, I/414.

³⁸ en-Nevevî, *Ravda*, I/539.

³⁹ Ebû Davûd, “Cuma”, 1067.

⁴⁰ eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/414.

farz değildir,” der.⁴¹ Kasâni (ö. 587/1191) de kadınların namazlarda imamete uygun olmamalarını gerekçe göstererek kadınlara Cuma namazının farz olmadığını ifade etmiştir.⁴² Ancak kadınlar Cuma namazını kılmaları durumunda o günün öğle namazını kılmış sayılırlar.⁴³ Zira kendilerine cuma namazı farz olmayan kimseler Cuma namazına iştirak ettikleri takdirde ibadetleri sahih olmakta ve öğle namazının yerine geçmektedir.⁴⁴

Kadınların Cuma namazına iştirak etmeleri neticesinde öğle namazını kılmalarına gerek olmadığı beyan edilmişti. Ancak kadının Cuma namazına gidip ya da gitmemesi hususunda Nevevî (ö.676/1277) Cuma namazına gidecek kadının yaşlı olması ve Cuma namazına katılması durumunda fitneden emin olunması gerektiğini söyler.⁴⁵

Şâfiî fakihlerinden Seyyid Ömer Berekat ise “kadınlar, setr (örtünme ve gizlenme) ile memurdurlar. Onların Cuma namazına gelmeleri durumunda ihtilat (erkeklerle kadınların iç içe bulunmak) olacağını bunun da mefsedete götüreceğini” söyleyerek Nevevî'nin bu husustaki değerlendirmesini desteklemiştir.⁴⁶

Ancak islam dini, insanın akıl, ruh ve beden sağlığı içinde terbiye edilmesi için çocuğun aile ortamında büyütülmesine son derece önem vermiştir. Aile içinde çocuğa bu terbiyeyi sağlayacak unsur öncelikli olarak annedir. Çocuğun terbiye ve bakımı için anneler, çoğunlukla evlerine bağlı kalmaktadırlar. Bu bağlamda ka-

⁴¹ Abdullah b. Mahmud b. Mevdud el-Mevsili, *el-İhtiyar li Ta'li'i'l-Muhtâr*, Daru'l-Ma'rife, Beyrût, 2011, I/109.

⁴² Ebûbekir b. Mesûd b. Ahmed Alâuddin el-Kâsâni, *Bedâi'u's-Sanâi' fi Tertibi's-Şerâi'*, Daru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1982, I, 262; Günümüzde kadınların üzerine cuma namazının farz olduğunu savunanlar vardır. Örnek olarak iddialar ve cevapları hakkında bk. Nihat Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular I*, İst. 2009, s.90-91.

⁴³ en-Nevevî, *el-Mecmu' Şerhu'l-Mühezzeb*, Daru'l-Fikir, Beyrût, 1996, IV/404; Ebû Şucâ', *Büyük Şâfiî İlmihâli*, s. 200.

⁴⁴ Karaman, “Cuma”, 87.

⁴⁵ en-Nevevî, *el-Mecmu'*, IV/404.

⁴⁶ Seyyid Ömer Berekât el-Mekkî, *Feydu'l-İlâhi'l-Malik*, el-Mektebetu'l-İslamiyye, ts. I/194.

dınların cumaya iştirak etme sorumluluğundan muaf tutulması İslam hukukunun kolaylaştırma ilkesinin bir sonucudur. Zira cuma zorunluluğunun kadınlardan kaldırılmaması, genel anlamda anneyi çocuğunu yetiştirmesi açısından olumsuz etkileyecektir. Şunu da belirtmeliyiz ki kadınların Cuma namazından muaf tutulmaları onların Cuma namazına katılamayacakları anlamını vermez. Dolayısıyla çocuğu olmayan veya çocuğunun olumsuz etkilenmeyeceğinden emin olan kadınlar, isterlerse cumaya katılarak onun faziletinden faydalanabilirler.⁴⁷

d) Hür Olmak

Cuma namazının vücub şartlarından birisi de kişinin hür yani her türlü fiil ve eylemlerinde serbest olmasıdır. Dolayısıyla hür olmayıp köle olanlar efendilerine hizmet etmekle meşgul olduklarından kendilerine Cuma namazı farz değildir.⁴⁸ Nitekim Hz. Peygamber malum hadisinde⁴⁹ başkasının mülkü olan köleyi istisna ederek onlara Cuma namazının farz olmadığını açıkça beyan etmiştir. Bazıları ise kölenin efendisine Cuma namazına gitme izni verilmişse bu durumda Cuma namazına gitmek kendisine farz olduğunu söylemiştir.⁵⁰ Dolayısıyla fakihler, kişinin hapisshanede mahkûm olması kişinin hürriyetine hâle getirdiğinden ötürü Cuma namazının kendisine farz olmadığını söyler.⁵¹ Dolayısıyla hürriyetten yoksun esir ve kölelerle, cezaevindeki hükümlülere,⁵² Cuma günü öğle namazını kılmaları yeterlidir.⁵³

⁴⁷ Osman Şahin, *Cuma Namazı Mükellefiyeti*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 25, 2015, s. 436.

⁴⁸ ez-Zabiy, *el-Lübâb*, s. 107; el-Mekki, *Feydu'l-İlâh*, I/193.

⁴⁹ Ebû Davûd, "Cuma", 1067.

⁵⁰ Said b. Ali b. Vehf el-Kahtâni, *Salâtu'l-Cumua fi Dav'i-l-Kitâbi ve's-Sünneti*, Byy., Daru'l-Alukah, h. 1422, s.10.

⁵¹ en-Nevevî, *el-Mecmu'*, IV/486; eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/415.

⁵² Ancak ibadet etmek mahkûmun kulluk görevi olduğundan bu görevi ifa edebilmeye müsait bir ortam devlet tarafından temin edilmelidir. Zira devletin ibadetler için şartları ve ortamı hazırlama görevi vardır. Memet Zeki Uyanık, *İslâm Hukukunda Mahkûmun Hakları ve Mahkûma Yapılacak Muamele*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Konya, Nisan 2016, sy. XXVII/345.

⁵³ Hamdi Döndüren, *Cuma Namazı Ve Kılınma Şartları*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat

Ancak Şâfiî fakihlerinden İbrahim el-Beycûri (ö. 1277/1860), hapisanedeki koğuşların herhangi birinde kırk veya kırktan fazla kişi varsa bu durumda onların Cuma namazını kılmalarının farz olduğunu söyler.⁵⁴

e) Sağlıklı Olmak

Cuma namazına iştirak edebilmek için kişinin aklen ve bedenen sağlıklı olması gerekir. Nitekim Hz. Peygamber, Cuma namazının kendisine farz olmadığı kişiler arasında hasta olanı da zikretmiştir.⁵⁵ Ancak Cuma vakti girdikten sonra kişi hastalanırsa bu durumda kişinin camiden ayrılması haramdır. Fakat bu halde beklemesi kişiye zarar verecekse namazı kılmadan camiden ayrılabilir. Örneğin ishal olan kişi, ishal hastalığının kesildiği zannıyla cumaya gitse ve camide tekrar ishali başlasa bu durumda o kişinin camiden ayrılması uygundur. Aynı şekilde özür sahibi olan kişinin, İmam'ın Cuma namazındaki kıraati uzatmasıyla meşakkati artacaksa bu durumda da mazeret sahibi kişi namazdan ayrılıp gidebilir.⁵⁶ Hasta olan kişinin Cuma namazına gelme zorunluluğu olmamakla birlikte Cuma namazına katılmasıyla namazı geçerli olur.⁵⁷

Aciz ihtiyar ve sürekli hasta olanlar kendilerini Cuma namazına götürebilecek binek bulabilirlerse ve binme meşakkatleri de yoksa bu durumda onların namaza gelmeleri farzdır.⁵⁸

Gözü görmeyen kişinin Cuma namazına gelip gelmemesi hususunda fukahâ ihtilaf etmiştir. Şâfiilere göre, kendisini Cuma namazına götüreceği kılavuz bulan âmâyâ Cuma namazı farzdır.⁵⁹

Hanefî imamlarının ittifakıyla hasta, yaşlı ve felçlileri cumaya

Fakültesi Dergisi, 1987, sayı 2, II/144.

⁵⁴ el-Beycûri, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/314.

⁵⁵ Ebû Davûd, "Cuma", 1067.

⁵⁶ en-Nevevî, *el-Mecmu'*, IV/486; eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/415.

⁵⁷ ed-Dimyâti, *İ'âne*, I/104.

⁵⁸ en-Nevevî, *el-Mecmu'*, IV/486; eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/415.

⁵⁹ en-Nevevî, *el-Mecmu'*, IV/486; Vehbe Zuhaylî, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, trc. Y. Vehbi Yavuz, Risale Yayınları, İstanbul, 2011, II/370.

götürecek yardımcıları olsa bile bunların cuma sorumlulukları yoktur.⁶⁰ Buna ilaveten ayakları felçli, ayakları kesik, yatalak hasta, şiddetli yağmur, kar, çamur engeli olan kişilere de Cuma namazı farz değildir.⁶¹ İmam Ebu Hanife (ö. 150/767)'ye göre ise gözü görmeyen kişiye Cuma namazı farz değildir. İmam Muhammed (ö. 189/805) ve Yûsuf (ö. 182/798)'a göre ise, gözü görmeyen kişiyi camiye götürerek biri varsa bu durumda Cuma namazına katılması farzdır. Ancak mikrobik ve bulaşıcı hastalıklara yakalanmış kimse-lerin cuma namazına katılmaması gerekmektedir.⁶²

f) Mukim Olmak

Cuma namazı kılınan yerde ikamete niyet etmeyen kimseye Cuma namazı farz değildir.⁶³ Buna göre, ister büyük bir şehir ister köy olsun, ister ezan sesini duysun ister duymasın, bir belde ikamet eden kişinin Cuma namazını kılması farzdır. Eğer ezan sesini işitiyorsa, beldenin dışında bulunan kimseye de Cuma namazını kılması farzdır. Dolayısıyla ezan sesini işitmeyen çiftçilere, ziraatçılara Cuma namazı kılmaları farz değildir. Bu gibi yerlerde bulunanların ezan sesini işitip işitmedikleri durumu itibar edilir. Ezan sesini işitmede ise şu hususlara bakılır: Müezzin, seslerin durgun, rüzgârın sakın olduğu bir ortamda beldenin bir tarafında durarak ezan okur. Beldenin yakınında tarlasında çalışan adam eğer müezzinin sesini işitirse Cuma namazına gitmesi lazım olur. Eğer işitmezse lazım gelmez. Ancak bir yerde en az dört gün kalmaya niyet etmiş olan seferiye yahut Cuma günü sabahı sefere çıkmış bulunan kimseye Cuma namazı farzdır. Eğer kişi sabah vaktinden önce sefere çıkarsa üzerine Cuma namazı kılması farz değildir. Bu yüzden fakihler, Cuma günü fecirden sonra yolculuğa çıkmanın haram olduğunu söyler. Ancak yolda bir yere yetişip Cuma namazı kılabilme

⁶⁰ el-Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, I, 258.

⁶¹ Abdulğani el-Ğanimî, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Mısır, ts, I/54-55; Muhammed Konyevî, *İlmihal*, Reyhanî Yayınları, Konya, 2006, s. 208.

⁶² el-Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I/109.

⁶³ el-Ğanimî, *el-Lübâb*, I/54; Zuhaylî, *İslam Fıkhi*, II/371.

imkânına sahip olan kimseye ise sefere çıkması haram değildir.⁶⁴

III. CUMA NAMAZININ SAHİH OLMASI İÇİN GEREKLİ ŞARTLAR

Cuma namazının sıhhati için gerekli olan taharet, setr-i avret ve istikbal-i kible dışında Cuma namazına mahsus olmak üzere altı şart bulunmaktadır. Bu şartlar şöyledir:

a) Öğle Vaktinin Girmiş Olması

Cuma namazının sahih olabilmesi için öğle vaktinin girmesi gerekmektedir. Nitekim Buhârî'nin rivayet ettiği "Hz. Peygamber Cuma namazını güneş batıya meylettiği zaman kılardı"⁶⁵ bu hadis, Cuma namazının vaktinin öğle namazının vakti olduğunu göstermektedir.⁶⁶ Aynı şekilde Hulefa-i Raşidin ve onlardan sonrakiler buna göre hareket etmişlerdir. Zira Cuma namazı ile öğle namazı bir vaktin farzlarıdır, vakitleri değişik değildir. Hazar namazı ile sefer namazı vakit bakımından nasıl bir ise Cuma namazı ile öğle namazı da vakit bakımından aynıdır. Dolayısıyla cumhura göre, zevelden önce kılınan Cuma namazı sahih olmaz.⁶⁷

Şayet Cuma namazının hutbesiyle beraber kılınması için vakit dar ise bu durumda Cuma namazı kılınmayıp öğle namazı kılınır.⁶⁸ Eğer cemaat Cuma namazında iken vakit çıkarsa bu durumda öğle namazına niyet etmeden Cuma namazı öğleye tamamlanır. Buna binaen mesbûk'un durumu da bu şekildedir. Zira Cuma namazı henüz bitmeden imama uyan kişi (Mesbûk), şayet ikinci rekâtın rükûundan önce imama tabi olursa Cuma namazına yetişmiş sayılır ve namazını Cuma namazı olarak tamamlar. Ancak ikinci rekâtın

⁶⁴ en-Nevevî, *el-Mecmû'*, II/425; Muhammed Zuhri el-Ğamrâvî, *es-Sirâcu'l-Vehhâc 'alâ Metni'l-Minhâc*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ts, s. 83-84; Zuhaylî, *İslam Fıkhı*, II/372-373.

⁶⁵ el-Buhârî, "Cuma", 904.

⁶⁶ eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/418.

⁶⁷ ez-Zabiy, *el-Lübâb*, s. 108; Zuhaylî, *İslam Fıkhı*, II/376.

⁶⁸ Nevevî, *Minhâcu't-Tâlibîn ve 'Umdetu'l-Müftîn*, Daru'l-Fıkr, Beyrut, 2005, s. 60; el-Mekkî, *Feydu'l-İlâh*, I/196.

rükûundan sonra gelip imama tabi olursa, bu durumda Cuma namazını değil de öğle namazını tamamlar.⁶⁹

Cuma namazının vaktinin sonu ise, ihtilafsız olarak öğle namazı vaktinin sonudur. Zira Cuma namazı öğle namazına bedeldir yahut onun yerinde bulunmaktadır. Dolayısıyla Cuma namazını öğle namazına ilhak etmek gerekir. Çünkü her ikisi arasında bir benzerlik söz konusudur.⁷⁰

b) Cuma Namazının Şehir Veya Köy Sınırları İçinde Kılınması

Şerî ahkâmı icra edecek hâkimi, emniyeti sağlayacak polisi ve alışveriş için kurulu çarşı-pazarı olan her yer şehirdir. Fıkıh literatüründe mısır veya medine kavramları olarak kullanılmaktadır. Kaynaklarda köy olarak ifade edilen karye ise, hâkimi, emniyet amiri ve çarşı-pazarı olmayan yerlerdir.⁷¹ Bu tarife göre, vilayet ve ilçe merkezleri şehir sayılır. Bunların durumu şehir olduklarından şüphe bulunmayan Mekke ile Medine'nin durumuna benzer.⁷²

Fakihler, Cuma namazının sahih olabilmesi için bu namazın herhangi bir mescitte olmasa da halkın herhangi bir ihtiyaç dışında göç etmediği⁷³ şehir veya köy sınırları içinde kılınması gerektiğini şart koşmuşlardır. Nitekim Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin dönemlerinde Cuma namazı bilindiği üzere ancak ikamet edilen yerlerde kılınmıştır.⁷⁴ Şayet bir defa dahi denilenin aksi icra edilmiş olsaydı bu bize (Şâfiî fukahâsı) naklolurdu.⁷⁵ Dolayısıyla çölde ve devamlı çadırlarda hayat sürdürenlerin çadırları arasında Cuma namazı kılmaları sahih değildir. Nitekim bazı bedevî Arap kabileleri

⁶⁹ Nevevî, *Minhâcu't-Tâlibîn*, s. 60-61; eş-Şirbini, *Muğni'l-Muhtâc*, I/419.

⁷⁰ Heytemî, *el-Menhec*, s. 369; el-Ğamrâvî, *es-Sirâcu'l-Vehhâc*, s. 184; Zuhaylî, *İslam Fıkhı*, II/377.

⁷¹ Nevevî, *Minhâcu't-Tâlibîn*, s. 60-61; Heytemî, *el-Menhec*, s. 370-371; el-Beycürî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/316.

⁷² Döndüren, *Cuma Namazı*, s. 146.

⁷³ el-Mekkî, *Feydu'l-İlâh*, I/197.

⁷⁴ eş-Şirbini, *Muğni'l-Muhtâc*, I/419.

⁷⁵ Ebübekir b. Muhammed el-Huseynî, *Kifâyetu'l-Ahyâr fi Halli Ğâyeti'l-İhtisâr*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2001, s. 211.

Medine'nin etrafında bulunmuş, bu kabileler Cuma namazını kılmamış ve Resulullah (s.a.v) da Cuma namazı kılmaları için bunlara herhangi bir talimat göndermemiştir. Ancak çöl, bedevilerin ikamet ettikleri yer olduğundan ezanı işitmeleri durumunda Cuma namazını kılmaları gerektiğini söylemiştir.⁷⁶

Bazı köylerde camii, bazı nedenlerden dolayı köy sınırları dışında yapılmaktadır. Bu hususla ilgili Dimyâtî (ö. 1302/1884) şöyle der: "Köy halkının çoğunluğu köyün camisini, hayvan necasetinden muhafaza etmek için köyün içinde değil de az uzağında inşa etmektedir. Bu durumda o camii, köyün sınırları içinde inşa edilmemişse ve inşa edilen camii 3 mil (4.828 m) mesafede⁷⁷ ise bu durumda köy halkının Cuma namazına gitmeleri zorunlu olmaz."⁷⁸

c) Bir Şehirde Birkaç Kez Cuma Namazı Kılınması

Fakihler, köy ya da şehrin büyük olmasından ötürü insanların aynı camide toplanmaları zor olması gibi durumlar dışında Cuma namazının sıhhati için kılınacak olan Cuma namazından önce başka bir Cuma namazının kılınmaması gerektiğini söylemişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber ve halifeleri bir tek Cuma'dan başka Cuma namazı kılmamışlardır. Aynı zamanda fakihler, bir tek Cuma ile yetinmeyi Müslümanlardaki güç birliğinin pekişmesine vesile olacağını söyleyerek başka bir Cuma namazını kılmanın doğru olmayacağını ifade etmişlerdir.⁷⁹

Şayet büyük bir nehir, herhangi bir şehir ya da köyün ortasından akarsa bu durumda o şehir ya da köy, iki farklı şehir ya da köy gibi değerlendirilir ve her iki tarafta da Cuma namazı kılınabilir. Ancak fakihler, köy gibi yerlerde yukarıda beyan edilen durum varsa ve evlerde birbirine bitişik ise bu durumda birden fazla Cuma

⁷⁶ el-Beycûrî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/316; Ebû Şucâ', *Büyük Şâfî İlmihâli*, s. 201.

⁷⁷ Zühri bu mesafenin 6, Rebîa ise 4 mil olduğunu söyler. bk. el-Mâverdî, *el-Hâvî*, II/405.

⁷⁸ ed-Dimyâtî, *İ'âne*, I/115.

⁷⁹ el-Ensârî, *Şerhu Menheci't-Tullâb*, II/14; el-Heytemî, *el-Fetâva'l-Kübra'l-Fıkhiyye*, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts. I, 249-251; el-Beycûrî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/315.

namazı kılınmasına fakat Cuma namazına ilk tekbir getirenlerin namazlarının geçerli olacağına hükmetmiştir.⁸⁰

Bir yerde birden fazla Cuma namazının kılınmasıyla hangi cemaatin namazının geçerli olacağı hususunda Şâfiî fakihler ihtilaf etmişlerdir. Bu konu da tekbir-i tahrimi ilk getiren imam ve cemaatinin namazının; ya da hutbeyi ilk okuyan veya Cuma namazının tahiyatından sonra ilk selamı veren imam ve cemaatinin namazının geçerli olduğunu söylemişlerdir. Şayet bir yerde birden fazla Cuma namazı kılınıyor ve hangi camiinin Cuma namazına öncelikli olarak başladığı hususunda da şüphe varsa bu durumda o belde de bulunan bütün camilerde Cuma namazı kılındıktan sonra öğle namazı kılınır. Ancak günümüz şartlarında buna müttali olmak zordur. Bu yüzden “Beraat-ı zimme asıldır” kaidesine imtisalen Cuma namazından sonra öğle namazı iade edilmez.⁸¹ Dolayısıyla birden fazla camide kılınan Cuma namazı geçerlidir.

d) En Az Kırk Kişinin Cuma Namazında Bulunması

Cuma namazı, bir yerde yerleşmiş erkek, hür, Cuma namazı ile mükellef bulunan köy veya şehir halkından kırk veya daha fazla kişinin bulunması ile kılınabilir. Hasta, dilsiz veya sağır da olsalar bu yerleşim merkezini terk etmemeleri, misafir olmamaları gerekir. Fakat cemaatin sayısı kırk kişiden fazla ise imamın misafir yani seferî olmasında bir beis yoktur. Cuma namazı kırk kişiden az cemaatle kılınamaz. Çünkü Ka'b hadisine göre, hicretten sonra Medine'de Es'ad b. Zürrare (ö. 2/623)'nin imamlığında kılınan ilk Cuma namazındaki cemaatin sayısı kırk kişi idi. Hz. Peygamber'in kırk kişiden daha az bir cemaatle Cuma namazı kıldırıldığı rivayet edilmiştir.⁸² O halde daha azı ile Cuma caiz olmaz. Eğer Cuma hutbesi okunurken bu kırk kişinin tamamı yahut bir kısmı hutbede iken dağılıp giderlerse Cuma namazı sahih olmaz. Çünkü bu kırk

⁸⁰ el-Ensârî, *Şerhu Menheci't-Tullâb*, II/15; eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/321.

⁸¹ el-Ensârî, *Şerhu Menheci't-Tullâb*, II/17; eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/321-322.

⁸² Orhan Canpolat, *Cuma Namazında Cemaat Sayısı İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 2017, IX, sy, 17, 152-188.

kişinin hutbenin bütün rükünlerini işitmesi istenmektedir. Zira hutbeden maksat, insanlara bazı hükümleri işittirmektir. Eğer cemaat Cuma namazını tamamlamadan önce kırk kişiden noksan olurlarsa yeniden öğle namazını kılarlar. Bu namazı Cuma namazı olarak tamamlayamazlar. Çünkü Cuma namazında sayı şarttır.⁸³

Şayet imamın cünüp ya da abdestsiz olduğu belirse, cemaatin sayısı da imam dışında kırkı tamamlarsa bu durumda cemaatin namazı geçerli olur. Ancak imam ile birlikte sayı kırkı buluyorsa bu durumda cemaatin namazı geçersiz olur.⁸⁴

e) Cuma Namazından Önce İki Hutbenin Okunması

Cuma namazı hutbesi, İslam'ın ilk başlarında Cuma namazı kılındıktan sonra okunurdu. Ancak Dihyetu'l-Kelbi ticaret amaçlı Şam'dan Medine'ye gelir. Resulullah (s.a.v)'da o esnada Cuma için hutbe irad etmektedir. Medine halkı Dihye'nin gelişini davul ve alkış sesleri ile karşılamıştır. Bu sesi duyan sahabeler Dihye'nin geldiğini anlar ve Hz. Peygamber ayakta hutbe okurken on iki kişi dışında herkes camiden ayrılıp ticaret yapmaya giderler. Bu durumdan Hz. Peygamber rahatsız olur. Daha sonra da “Onlar bir ticaret ve eğlence gördüklerinde hemen dağılıp ona giderler ve seni ayakta bırakırlar...”⁸⁵ ayeti nazil olur. Bu olaydan sonra da Cuma hutbesi, namazdan önce okunmaya başlanmıştır.⁸⁶

Cuma namazının sıhhat şartlarından birisi de namazdan önce iki adet ayakta⁸⁷ hutbe okunmasıdır. Nitekim “Resulullah (s.a.v) ın, Cuma günü iki hutbe okur ve iki hutbe arasında da otururdu”⁸⁸ ve “Benim nasıl namaz kıldığımı görüyorsanız öyle namaz kılınız”⁸⁹ hadisleri, Hz. Peygamberin bu konuda taviz vermeden uygulaması

⁸³ el-Ensâri, *Şerhu Menheci't-Tullâb*, II/20; el-Mâverdi, *el-Hâvi*, II/407; Zuhayli, *İslam Fikhi*, II/380.

⁸⁴ el-Heytemî, *el-Minhâcu'l-Kavîm*, s. 371; eş-Şirbini, *Muğni'l-Muhtâc*, I/325.

⁸⁵ Cuma, 62/11.

⁸⁶ ed-Dimyâti, *İ'âne*, I/123-124.

⁸⁷ el-Beycûri, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/331.

⁸⁸ el-Buhârî, “Cuma”, 928.

⁸⁹ el-Buhârî, “Ezan”, 631.

olarak bakıldığında iki hutbenin Cuma namazı için şart olduğunu göstermektedir.⁹⁰ Ayrıca Cuma ayetindeki “Allah’ın zikrine koşunuz” ifadesindeki “Zikir” kelimesinden maksat, Cuma namazı ve hutbesidir. Hz. Peygamber hutbesiz hiçbir Cuma namazı kıldırmamıştır. Hutbe şart olmasaydı kimi zaman onu terk ederek farz olmadığını gösterirdi.⁹¹

Cuma namazından önce okunacak hutbede dokuz şart aranmaktadır.⁹² Bu şartlar şöyle sıralanabilir:

a. Her iki hutbenin Arapça okunması gerekir. Nitekim fakihler, halef ve selefe ittiba etmek gerektiğini, hutbenin de ihram tekbiri gibi farz kılınmış bir zikir olduğunu ileri sürüp her iki hutbenin Arapça olması gerektiğini şart koşmuşlardır. Cemaatin içinde hutbenin rükünlerini iyi bir şekilde Arapça okuyabilecek biri olmayıp, vakit daralmadan Arapçayı öğrenmesi de mümkün değilse onlardan biri hutbeyi kendi lisanı ile okur. Şayet öğrenme imkânı olursa cemaatten her birinin onu öğrenmesi kifâ-i olarak vaciptir. Şayet onlardan birinin öğreneceği kadar bir zaman geçtiği halde Arapçayı öğrenmemişse hepsi günahkâr olur ve kendilerine cuma vacip olmayıp, öğleyi kırlarlar.⁹³

b. Cuma hutbesi zeval vaktinden sonra okunmalıdır. Nitekim Buhârî’nin Said b. Yezid’den rivayet ettiği hadiste o, şöyle demiştir: “Hz. Peygamber (s.a.v) Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer (r.a.) dönemlerinde ezan, cuma günü imam minbere oturduğu zamandı.”⁹⁴ Aynı şekilde Buhârî’nin Hz. Enes’ten rivayet ettiği hadiste de şöyle buyrulmuştur: “Hz. Peygamber (s.a.v) Cuma namazını zevalden sonra kılardı.”⁹⁵ Bu hadisler-

⁹⁰ eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/425-426.

⁹¹ el-Heytemî, *el-Fetâva'l-Kübrâ*, I, 234-235; Döndüren, *Cuma Namazı*, s. 149.

⁹² eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/427.

⁹³ ed-Dimyâti, *İ'âne*, I/134-135.

⁹⁴ el-Buhârî, “Cuma”, 912.

⁹⁵ el-Buhârî, “Cuma”, 904.

den anlaşılacağı üzere Cuma hutbesinin zevalden önce okunulmaması gerektiği anlaşılmaktadır.

c. Mümkün olduğu kadar hatip her iki hutbeyi ayakta okumalıdır. Eğer hatip ayakta durmaktan aciz ise oturarak hutbeyi irad edebilir. Şayet oturarak okumaktan da aciz ise bu durumda namazda olduğu gibi uzanarak hutbeyi irad edebilir ve arkasında Cuma namazını kılmakta sahih olur.⁹⁶

d. İki hutbe arasında iki secde arası tuma'nine (bekleme) edecek kadar oturmak şarttır. Şayet hatip mazerete binaen oturarak hutbe okursa bu durumda iki hutbe arasında sekte etmesi lazım gelir.⁹⁷

e. Hatip kendinden başka en az otuz dokuz kişiye Cuma hutbesinin rükünlerini hutbeyi anlamasalar dahi⁹⁸ işittirmesi gerekir. Çünkü namaz için iftitah tekbiri şart olduğu gibi hutbe için de sayı şarttır. Dolayısıyla zikrolunan en az otuz dokuz kişi içinde kulağı sağır kişilerin olmaması gerekir.

Ayrıca bazı fakihler, camiinin içinde herhangi bir sebepten dolayı meydana gelen gürültünün hutbenin duyulmasına engel olması durumunda cumanın geçersiz olacağını söylemişlerdir. Ancak çoğu fakih bu görüşe muhalefet edip gürültü ve uyuklama gibi nedenlerle cemaatin hutbeyi duymamasının cumanın sıhhatine zarar vermeyeceğini söyleyip cemaatin camide bulunmasını yeterli görmüştür.⁹⁹

f. Hutbenin rükünleriyle namaz arasında uzun bir fasıla olmaması gerekir.¹⁰⁰ Eğer araya uzun süre susmak ya-

⁹⁶ eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/429.

⁹⁷ el-Beycürî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/322.

⁹⁸ eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/429.

⁹⁹ ed-Dimyâti, *İ'âne*, I/133-134.

¹⁰⁰ eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/431.

hut başka sözler konuşmak ve benzeri şekillerde fasıla girerse, hutbe yeniden okunmalıdır. Hutbede ve hutbe ile namaz arasındaki fasılanın uzunluğu konusundaki hüküm için âde-te müracaat edilir. Hatip abdesti bozulursa abdest alıp hutbesine kaldığı yerden devam edebilir. Ancak arada uzun bir zaman aralığının bulunmaması gerekir.¹⁰¹ Ancak Bazı fakihler hutbenin rükünleriyle namaz arasında muvâlâtı şart koşmamıştır.¹⁰²

g. Hatip küçük ve büyük abdestsizliklerden temizlenmiş olmalı, bedeninde veya elbisesinde affedilmeyen necaset olmamalıdır.¹⁰³ Şayet hutbe esnasında hatip bayılsa ya da abdesti bozulsa bu durumda abdestini yenileyip hutbeyi baştan okumalıdır.¹⁰⁴

h. Hatib hutbe okurken namazda olduğu gibi avret mahallini örtmesi gerekir. Nitekim Resulullah (s.a.v), hutbe okuduğunda avret mahalli örtük idi.¹⁰⁵

i. Her iki hutbe, Cuma namazından önce okunmalıdır. Hutbeyi okumaya başlamadan önce niyet getirmek vacip değildir. Ancak bazıları, namaza niyet etmek farz olduğu gibi hutbede de niyet getirmenin vacip olduğu kanaatinde-dir.¹⁰⁶

Şâfiî fukahâsı, her iki hutbenin sahih olabilmesi için yukarıda zikredilen şartlar ile beraber okunacak hutbe içerisinde ayrıca beş rüknün gerekliliğini ileri sürmüşlerdir.¹⁰⁷ Bunları tek tek ele alıp açıklamakta fayda görmekteyiz.

¹⁰¹ Zuhaylî, *İslam Fıkhı*, II/391.

¹⁰² eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/431.

¹⁰³ ed-Dimyâti, *İ'âne*, I/135.

¹⁰⁴ eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/431.

¹⁰⁵ ed-Dimyâti, *İ'âne*, I/135.

¹⁰⁶ el-Mekkî, *Feydu'l-İlâh*, I/199.

¹⁰⁷ ed-Dimyâti, *İ'âne*, I/126; el-Beycûrî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/322.

• **Her İki Hutbede Allah'a Hamd Etmek**

Her iki hutbede Allah'a hamd etmek hutbenin rükünlerinden olup okunmaması durumunda hutbenin sıhhatine engel teşkil etmektedir. Nitekim Cabir b. Abdullah'tan rivayet edilen bir hadiste "Hz. Peygamber, insanlara hutbe okur, Allah'a layık olduğu şekliyle hamd ve sena da bulunurdu"¹⁰⁸ buyrulmaktadır. Aynı şekilde Allah'a hamd ile başlanmayan her işin bereketsiz olacağı bilinmektedir.¹⁰⁹ Hutbede hamd ifadesini barındıran *حَمِدْتُ اللَّهَ* veya *أَنَا حَامِدٌ لِلَّهِ* gibi kelimelerle bu rükün gerçekleşmektedir.¹¹⁰ Dolayısıyla hatip bu ifadelerin yerine *يَا دَائِرَةُ الرَّحْمَنِ* ya da *يَا دَائِرَةُ الرَّحْمَنِ* gibi hamd lafzı ile eş anlamlı olan ifadeleri kullansa hutbe geçersiz olur.¹¹¹

Kısacası hamdelede açık bir şekilde hamd ve Allah kavramlarının kullanılması gerekmektedir.

• **Her İki Hutbede Hz. Peygambere Salavat Getirmek**

Efendimiz (s.a.v) üzerine "salat" lafzı ile salavat getirmek de hutbenin rükünlerindedir. Çünkü Allah'ı zikretmeye muhtaç olan her ibadette, ezan ve namaz da olduğu gibi, Resülünü zikretmeye de ihtiyaç vardır. Dolayısıyla "salat" lafzını kullanmadan *اللَّهُمَّ سَلِّمْ* ifadesini kullanmak rükünün sıhhatine uygun değildir.¹¹²

Salat lafzı ile birlikte Hz. Peygamberin "Muhammed" isminin bizzat kullanılması gerekmektedir. Dolayısıyla "Muhammed" lafzı yerine ismin yerini tutan zamir kullanılması uygun değildir. Ancak "Muhammed" ismi yerine Hz. Peygamberin "Beşir, Nezir" gibi diğer sıfatlarını zikretmek hutbenin rükününe zarar vermez.¹¹³ Hz. Peygamberin âli ve ashabına salat getirmek ise sünnettir.¹¹⁴

¹⁰⁸ el-Buhârî, "Cuma", 922.

¹⁰⁹ el-Kahtânî, *Salâtu'l-Cumua*, s. 115.

¹¹⁰ el-Mekkî, *Feydu'l-İlâh*, I/199.

¹¹¹ ed-Dimyâti, *Îâne*, I/126.

¹¹² ed-Dimyâti, *Îâne*, I/126.

¹¹³ ed-Dimyâti, *Îâne*, I/126.

¹¹⁴ el-Beycûri, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/323.

• **Her İki Hutbede Takva İle Tavsiyede Bulunmak**

Takva ile tavsiyede bulunmakta hutbenin rükünlerindedir. Nitekim Ebû Davûd'un naklettiği hadis, Resulullah'ın hutbede Kur'an'dan ayetler okuyup insanlara takvayı öğütlediğini ifade etmektedir.¹¹⁵ Takvayı tavsiye etmenin en azı ise, "Allah'tan korkun, Allah'a itaat edin" sözleri ve bu sözlerin manasını verebilen ifadeleri söylemekle olur.¹¹⁶

Takva, Allah'ın emirlerine imtisal edip yasakladıklarından uzak durma anlamında olduğundan hatibin hutbede takvayı tavsiye edeceği vakit günahlardan uzak durma ile itaate yönelmeyi birlikte söylemesi zorunlu görülmüştür. Çünkü hutbeden maksat, ancak ve ancak her iki tavsiyenin birlikte söylenmesiyle hâsıl olur.¹¹⁷ Dolayısıyla hatibin hutbede "Ey! İnsanlar, dünyanın aldatmasından sakının" gibi sadece günahlardan uzak durmayı ifade eden tavsiyeyi zikretmesi takva ile tavsiyede bulunma rüknünü yeterli kılmamaktadır.¹¹⁸

Şâfiî fakihlerinden Dimyâti'nin İbn Rıfat (ö. 710/1310)'tan naklettiğine göre, "ölüme hazırlıklı olunuz" ifadesindeki mananın ancak Allah'a itaat ederek ve haramlardan sakınarak hâsıl olabileceğinden dolayı sadece bu ifadenin hutbede zikriyle rüknün gerçekleşebileceğini söylemiştir.¹¹⁹

• **İki Hutbenin Birinde Anlaşılır Bir Ayet Okumak**

Fakihler, Ebû Davûd'dan naklolunan "Resulullah (s.a.v), hutbede bazı ayetler okur ve insanlara öğütte bulunurdu"¹²⁰ hadisini delil getirerek ister va'd (cenneti anlatma) ya da void (cehennemden sakındırma) kalıbından olsun hutbede, Kur'an'dan manası anlaşılır herhangi bir ayeti okumanın rükün olduğunu söylemişler-

¹¹⁵ Ebû Davûd, "Cuma", 1093.

¹¹⁶ Zuhayli, *İslam Fıkhı*, II/390.

¹¹⁷ el-Beycûri, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/323.

¹¹⁸ ed-Dimyâti, *İ'âne*, I/127.

¹¹⁹ ed-Dimyâti, *İ'âne*, I/128.

¹²⁰ Ebû Davûd, "Cuma", 1093.

dir.¹²¹ Dolayısıyla *تُمْ نَظَرَ* ya da *تُمْ عَبَسَ* gibi ayetler anlaşılır olmadıklarından¹²² bu gibi ayetlerin okunmasıyla hutbenin rüknü sıhhate ulaşamaz.¹²³

Ancak bazı fakihler, ayetin hangi hutbede okunacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Kimi fakihler, birinci hutbede okunacağını söylerken kimileri de, her iki hutbede de okunması gerektiğini söylemiştir. Hatta bazı fakihler, hutbede ayet okumanın müstehap olduğu görüşündedir.¹²⁴

• İkinci Hutbede Müminlere Dua Etmek

Duanın dünyevî ve uhrevî olmak üzere bütün inananları¹²⁵ kapsayacak şekilde ikinci hutbede duada bulunmak da hutbenin rükünlerinden sayılmıştır.¹²⁶ Ancak bazı fakihler, duayı tesbih etme gibi müstehap gördüklerinden dolayı dua etmeyi hutbenin rükünlerinden saymamışlardır.¹²⁷

Hutbede devlet reisine duada bulunmak sünnet olmayıp mekruh sayılmıştır. Mutlak manada Müslüman önderlere ve insanlara hakkı, adaleti ve ıslahı uygulayan yöneticilere dua etmek ise sünnettir.¹²⁸

VI. CUMA NAMAZINI DEVLET BAŞKANININ KILDIRMASI VE İZN-İ ÂM MESELESİ

Şâfiî mezhebinde devlet başkanının izni ile Cuma namazının kılınması müstehap olarak değerlendirilmiştir. Devlet başkanının izni olmadan kılınan cumanın da sahih olduğu kabul edilmiştir.

¹²¹ el-Beycürî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/323.

¹²² Apaçık olarak indirilen Kur'an ayetleri için kullanılan "anlaşılır olmama" ifadesinin Kur'an yorum geleneği içerisindeki konumu ve anlam alanı için bkz. Ahmet Sait Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 185-187; 217-219.

¹²³ ed-Dimyâti, *İ'âne*, I/128.

¹²⁴ el-Heytemî, *el-Fetâva'l-Kübra*, I, 259-260; eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/427.

¹²⁵ Ancak bazı fakihler, sadece Cuma namazında hazır olanlara dua edilse rükünün gerçekleşeceğini söyler. el-Beycürî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/324.

¹²⁶ el-Mekki, *Feydu'l-İlâh*, I/199-200.

¹²⁷ eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/428.

¹²⁸ el-Beycürî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/324.

Zira Şâfiîler Cuma namazının kılınabilmesi için sayıya önem verirler. Daha önce de belirtildiği üzere en az kırk kişi varsa devlet başkanı izin vermesede dahi Cuma namazı kılınmalıdır.¹²⁹

Cuma namazının bizzat devlet başkanı ya da naibi tarafından kıldırılması meselesi Hanefilerce benimsenmiş ve bunun için de belli başlı şartlar ileri sürmüşlerdir. Hanefiler tarafından ileri sürülen bu şartlar ise;

a- Devlet başkanı (velev ki kuvvet zoruyla başa geçmiş olsun) veya naibinin yahut Cuma kıldırması için salâhiyetli bir makam tarafından kendisine izin verilmiş kimşenin cumanın hatibi ve imamı olması lazımdır. Çünkü Cuma namazı büyük bir cemaatle kılınır. Cuma namazını kıldırma konusunda münakaşalar çıkabilir. Bu sebeple Cuma namazının kılınmasını tamamlamak ve başka birinin öne geçip kıldırmasını önlemek için böyle bir imamın olması gerekir.¹³⁰

b- Caminin açık bulundurulması ve herkesin buraya girmesine izin verilmiş olması gerekir. Öyle ki, Cuma namazı kılması gereken hiçbir kimseye Cuma namazı kılınan yere girmesi yasaklanmış olmamalıdır. Çünkü her toplantı toplanma iznini gerektirir. Ayrıca izin olmaksızın toplanmanın manası olmaz. Aynı şekilde Cuma namazı İslam'ın şiarlarından ve dinin özelliklerinden biridir. Dolayısıyla alenen ve yaygın bir şekilde yerine getirilmesi gerekir.¹³¹

Şâfiîler bu iki şartı ileri sürmemiştir. Onlara göre cumanın sıhhati için devlet başkanının izin vermesi ya da Cuma namazında bulunması şart değildir. Hz. Osman evinde mahsur kalmış iken, Hz.

¹²⁹ Ebû Abdillâh Sadruddin Muhammed b. Abdirrahman el-Huseyn, *Rahmetu'l-Umme fi İhtilâfi'l-Eimme*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2012, s. 48.

¹³⁰ İbn Abidin, *ed-Durru'l-Muhtâr*, II/152; el-Mevsûlî, *el-İhtiyâr*, I/109.

¹³¹ el-Kâsânî, *Bedâi'*, I, 258; Zuhaylî, *İslam Fıkhı*, II/381.

Ali izin almaksızın Medine halkına Cuma namazı kıldırmişti. Bu duruma kimse karşı çıkmayıp, Hz. Osman'da bu namazı tasvip etmiştir. Ayrıca Cuma namazı vaktin farzıdır, bu iki şartın koşulmamasında öğle namazına benzemektedir.¹³²

Aynı şekilde Hanefiler, bir yerde Cuma namazı kılınabilmesi için, o yerde Cuma namazı kılınmasına, yetkili kimse tarafından herkese açık olmak üzere izin verilmesi şarttır. Buna göre, belli bir yerde bulunan kimseler, Cuma namazı kılınmasına izin verilmiş camide, sadece belirli kimseler girmek kaydıyla Cuma namazı kılmazlar. Ancak başka kimselerin de girmesine müsaade edildiği halde, başka kimseler gelmeseyse ve sadece oradaki kimseler kılsalar, Cuma namazları sahih olur. Güvenlik ve gizliliğin korunması gibi sebeplerle herkese açık olmayan yerlerde bulunan cemaat Cuma namazı kılabilir. Burada izn-i âm şartı zaruret sebebiyle kalkmış olur.¹³³

Hanefi ve Şâfiî fakihleri daru'l-Harp (Müslümanların elinde bulunmayan gayr-ı müslim ülkeler) diye nitelendirilen devletlerde yaşayan Müslümanların Cuma namazı kılmalarının zorunlu olup olmaması hususunda ihtilaf etmiştir. Şâfiîler, Cuma namazı için ileri sürülen şartların daru'l-Harp'te yaşayan Müslümanlarda tahakkuk etmesi neticesinde ve "Kim benim hayatımda ya da benden sonra adaletli veya zalim bir imamı (devlet başkanı) onu hafife alarak yahut da inkâr ederek terk ederse; Allah, onun iki yakasını bir araya getirmesin"¹³⁴ hadisini delil göstererek Cuma namazını kılmaları gerektiğini söylemiştir.¹³⁵ Hanefiler ise daru'l-Harp'te yaşayan Müslümanlar izn-i âmm meselesini (Devlet başkanı tarafından Cu-

¹³² en-Nevevî, *el-Mecmû'*, IV/512; Zuhaylî, *İslam Fıkhi*, II/381.

¹³³ es-Serahsî, *el-Mebsût*, II/44-45; İbn Nüceym Zeynuddin el-Hanefî, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1997, II/159; Apaydın, *İlmihal*, I/299.

¹³⁴ Beyhakî, "Kitabu'l-Cumu'a", 5780.

¹³⁵ Ebû Yahyâ Zeynüddin Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *Esne'l-Metâlib fi Şerhi Ravdi't-Tâlib*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, I/215; el-Huseyn, *Rahmetu'l-Umme*, s. 48.

ma namazı için verilen genel izin) gerekçe göstererek Müslümanlara Cuma namazının farz olmadığını beyan etmiştir.¹³⁶

V. ZUHR-İ AHİR (SON ÖĞLE NAMAZI) VE HÜKMÜ

Cumanın sıhhat şartları ve özellikle bir yerde tek camide kılınması şartı üzerindeki ihtilaf, Hz. Peygamber ile sahabe zamanında olmayan bir namazın kılınması sonucunu doğurmuştur.¹³⁷

Zuhr-i ahir namazı, mezhep imamlarının öne sürmüş oldukları cumanın sıhhat şartlarının, özellikle cuma namazının bir bölgede bir tek camide kılınması şartının, şehir nüfusunun artması sebebiyle gerçekleşmemesi, dolayısıyla bir şehirde birkaç yerde cuma namazı kılınma mecburiyeti fikrini ortaya koymalarıyla birlikte gündeme gelmiş bir namazdır.

Şâfiilere göre, Cuma namazının sahih olabilmesi için Cuma kılınan şehir veya köyde kılınacak olan Cuma namazından önce başka bir Cuma namazı kılınmış olmaması şarttır. Ancak şehir nüfusu kalabalık olur ve insanların bir mekânda toplanmalarında bir güçlük bulunursa bu durumda bahsi geçen köy ya da şehirde ihtiyaçtan ötürü birden fazla camide Cuma namazı kılınabilir.¹³⁸

Şâfiilerce ileri sürülen bu şartın dayandığı delil ise, Hz. Peygamber'in sadece bir tek yerde Cuma namazı kıldırıldığı hususu ile bir tek camide Cuma namazı kılınmasının toplanma şiarını ortaya koymak, Müslümanların birliğini sağlamak gibi maksatları gerçekleştirmede daha tesirli olmasıdır.¹³⁹

Şâfiî mezhebine göre, bir şehirde kılınan cumalardan hangisi önce ise o sahihtir, diğerleri batıldır.¹⁴⁰ Öncelik ise, iftitah tekbirinin sonunda bulunan "ra" harfinin tamamını söylemekle gerçekle-

¹³⁶ Heyet, *el-Fetâva'l-Hindiyye*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1991, I/144; Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddık el-Kınnecî, *er-Ravdatu'n-Nediyye Şerhu'd-Düleri'l-Behiyye*, Daru'l-Marife, Beyrut, ts, I, 134; el-Hanefî, *el-Bahru'r-Râik*, II/163.

¹³⁷ Karaman, "Cuma", s. 88.

¹³⁸ Bâ'alevî, *Buğye*, s. 164; ed-Dimyâti, *Îâne*, I/120.

¹³⁹ en-Nevevî, *el-Mecmû'*, IV/586; Zuhaylî, *İslam Fıkhı*, II/382.

¹⁴⁰ el-Heytemî, *el-Fetâva'l-Kübrâ*, I/250-251; ed-Dimyâti, *Îâne*, I/120.

şir. Dolayısıyla hangi caminin imamı iftitah tekbirinin “ra”sını önce söylemişse onun kıldıracağı Cuma namazı önce sayılır. Bu durumda camii cemaatinin kıldığı namaz, Cuma namazı şartlarını haiz olduğundan cumaları sahih olur, diğer camilerin cuması ise batıl sayılıp, öğle namazını kılmaları gerekir.¹⁴¹

Şâfiî fakihleri, ihtiyaca binaen bir yerde birden fazla Cuma namazı kılınmasıyla birlikte öğle namazının kılınıp kılınmamasıyla ilgili beş durum beyan etmişlerdir. Bunlar aşağıdaki şekilde ele alınmıştır:

1- Bir yerde ihtiyaca binaen en az iki camide Cuma namazı aynı anda birlikte kılınsa bu durumda her iki namazda batıl olur. Cuma kılacak kadar vakit var ise cemaatin toplanıp yeniden Cuma namazı kılmaları gerekir. Vakit yok ise öğle kılarlar.

2- İhtiyaç dolayısıyla bir yerde birden fazla Cuma namazı sırayla kılınırsa bu durumda daha öncede anlatıldığı gibi ilk önce tekbir getiren cemaatin namazı sahih olup diğer cemaatin namazı geçersiz olduğundan öğle namazı kılmaları gerekir.

3- Hangi camide cumaya önce tekbir getirildiği ya da diğer camilerle beraber cumaya başlandığı hususunda bilinmezlik var ise bu durumda da bütün cemaate kıldıkları Cuma namazından sonra öğle namazı kılmaları farz olmaktadır. Ancak bazı Şâfiî âlimleri bu durumdaki cemaatin kıldığı cumanın beraat-i zimme babından sahih, öğle namazını kılmalarının ise müstehap olduğunu söylemişlerdir.

4- Cemaatten iki hasta ya da iki yolcunun Cuma namazına başlarken peş peşe iki tekbir duymalarıyla birlikte hangi tekbirinin bizatihi önce söylendiği bilinmiyorsa bu durumda cemaatin öğle namazını kılmaları gerekir.

¹⁴¹ en-Nevevî, *el-Mecmû'*, IV/586Bâ'alevî, *Buğye*, s. 164; ed-Dimyâtî, *İ'âne*, I/120.

5- İlk tekbiri getiren cami bilinir ve daha sonra bu unutulursa bu durumda da bütün hepsinin öğle namazı kılmaları gerekir.¹⁴² Çünkü sahih ile fasit olan birbirine karışmıştır.¹⁴³

Böyle durumlarda ihtiyaç sebebiyle birkaç yerde cumanın kılındığı beldede Cuma namazı kılan ve cumasının ilk Cuma olduğunu bilmeyenler için, ihtiyat olarak Cuma namazını öğle namazı olarak iade etmeleri gerekir.¹⁴⁴

Hanefî fakihleri ise birden fazla camide kılınan cumanın sıhhati konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.¹⁴⁵ Ebû Hanîfe'ye isnad edilen görüşe göre, hiçbir surette bir beldede birkaç camide Cuma namazı kılınamayacağı şeklindedir.¹⁴⁶

Ebû Hanîfe'ye ait olan ikinci görüşe göre de, Hz. Peygamber'in "Şehir dışında Cuma kılınmaz"¹⁴⁷ hadisini delil getirerek cumanın sadece şehirlerde kılınabileceğini ve güçlüğü ortadan kaldırmak için de bir şehirde birden fazla yerde Cuma namazının kılınabileceğini söylemiştir. Çünkü sadece bir yerde kılınmasını mecburi yapmakta açıkça güçlük vardır. Zira bu durumda Cuma namazına geleceklerin çoğuna mesafe uzatılmış olur. Aynı zamanda birkaç yerde Cuma namazı kılmanın caiz olmayacağına dair delil bulunmamaktadır. Zaruret ve ihtiyaçlar, özellikle büyük şehirlerde bir tek yerde Cuma kılmanın şart koşulmamasını gerektirmektedir.¹⁴⁸ İmam Muhammed de hocası Ebû Hanîfe gibi düşünmekte olup kayıtsız şartsız herhangi bir yerde birden fazla camide Cuma namazı-

¹⁴² Nevevî, *el-Mecmû'*, IV/586; Abdurrahman b. Muhammed b. Hüseyin Bâ'alevî, *Buğyetu'l-Müsterşidîn*, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts, I/164; el-Heytemî, *el-Fetâva'l-Kübrâ*, I, 249-251; el-Beycürî, *Hâşiyetu'l-Allâme*, I/316.

¹⁴³ Zuhaylî, *İslam Fıkhı*, II/382.

¹⁴⁴ eş-Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, I/322.

¹⁴⁵ Karaman, "Cuma", s. 88.

¹⁴⁶ Kemaluddin Muhammed b. Abdilvahid İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts, II/53.

¹⁴⁷ Beyhakî, "Salâtu'l-Cumu'a", 5823.

¹⁴⁸ Şemsuddîn Ebîbekir Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût*, thk, Halil Muhyeddîn, Daru'l-Fikr, Beyrut, 2000, II/40; Zuhaylî, *İslam Fıkhı*, II/382.

nın kılınabileceğini söyler. Ebû Hanife'nin talebesi Ebû Yûsuf ise, bir şehirde birden fazla camide Cuma namazının caiz olmadığını söyler. Ancak şehir büyük olur, ortasından da büyük bir nehir akarsa müstesna. Ebû Yûsuf'a isnat edilen bir başka görüşe göre de, şehrin büyük olması durumunda en fazla iki yerde cumanın kılınabileceğidir.¹⁴⁹ Dolayısıyla bir şehirde birden fazla camide Cuma namazı kılınır ve hangi cemaatin iftitah tekbirini ilk olarak getirdiği bilinmez ise bu durumda herkes, "vaktine yetişip üzerimden düşmeyen son öğle namazına" diye niyet ederek ihtiyatî olarak dört rekât zuhr-i ahir namazı kılmaları gerekir.¹⁵⁰

Şayet kılınan Cuma namazının sıhhatinde şüphe varsa bu durumda cumadan sonra kılınan zuhr-i ahir namazı, vaktin farzı olur, ancak Cuma namazının sıhhatinde şüphe yok ise, bu durumda da nafile namazı olarak kabul edilir.¹⁵¹

Hanefî fakihleri ise, zuhr-i ahir namazını kılmadaki maksadın ulemanın ihtilaf ettiği meseleden bir çıkış çabası olduğunu söyler. Kısacası Hanefî fakihlerinden bazıları, Cuma namazının sıhhatinde şüphe varsa, zuhr-i ahir namazının kılınmasının vacip olduğu görüşünü ileri sürerken, bazıları da şüphe olmaması halinde zuhr-i ahir namazının kılınmasının mendub olduğunu söylemiştir.¹⁵²

Esasen Hz. Peygamber'den ve ilk dönemlerden gelen rivayetler arasında zuhr-i ahir diye bir namaz yoktur. Bu namaz, cumanın sıhhat şartlarının, özellikle Cuma namazının bir bölgede bir tek camide kılınması şartının şehirlerin nüfusunun artması sebebiyle gerçekleşmemesi, dolayısıyla bir şehirde birkaç yerde namaz kılma mecburiyetinin ortaya çıkmasıyla birlikte gündeme gelmiş bir namazdır. Bunun anlamı şudur: cumanın her yerleşim biriminde tek bir camide kılınması namazın sahih olması için şart görüldüğü tak-

¹⁴⁹ İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, II/53.

¹⁵⁰ Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Hâşiyetu Reddi'l-Muhtâr alâ'd-Durr'il-Muhtâr*, Daru Âlemi'l-Kütüb, Riyâd, III/16-17.

¹⁵¹ el-Hanefî, *el-Bahru'r-Râik*, II/251.

¹⁵² İbn Âbidîn, *Hâşiyetu Reddi'l-Muhtâr*, III/17.

dirde, bir şehirde sadece bir camide Cuma namazı kılmanın da artık imkânsız hale geldiği göz önünde bulundurulursa, bir şehirde birkaç camide kılınan namazlardan sadece birinin sahih, ötekilerinin batıl olması kaçınılmaz olur. Cuma namazı batıl olan kişilerin de öğle namazını kılmaları gerekir. Hangisinin sahih, hangilerinin batıl olduğu bilinmediğine göre, hepsinin ihtiyaten yeniden öğle namazı kılması en uygun çözümdür. İşte bu son öğle namazı, böyle bir ihtiyatin hatta kaygının ürünü olup o günün öğle namazını kurtarma düşüncesiyle kılınmaktadır. Fakat bu tedbirin kaynağı olan kaygı ve var sayıma mahal yoktur. Çünkü Cuma namazının bir camide kılınması, cumanın anlamına uygun olmakla birlikte, nüfusu milyonlara ulaşan büyük şehirlerin ortaya çıktığı günümüzde bu şartın yerine getirilmesi mümkün değildir. Fakihlerin böyle bir şart ileri sürmüş olmasını kendi dönemlerindeki şartlarla irtibatlandırmak gerekir. Dolayısıyla imam Muhammed'in görüşüne uyularak, izdiham olsun olmasın bir şehirde birden fazla Cuma namazı kılınabileceğinin tercih edilmesi kaçınılmazdır. Böyle olunca, her bir camide kılınan Cuma namazının ayrı ayrı sahih olması, bu yönden aralarında bir fark gözetilmemesi esas olup Cuma namazı kılanların ayrıca son öğle namazı (zühr-i ahir) kılmaları gerekmez. Son öğle namazının niyetinde ve gerekçesinde "cumanın sahih olmadığı" kaygısı vardır. Hâlbuki yukarıda sayılan şartlar yerine getirilerek kılınan Cuma namazı sahih bir namaz sayılacağından, bunu telafi maksadıyla ikinci bir namazın kılınması gereksiz olduğu gibi böyle bir telafi niyeti de doğru değildir.¹⁵³

Sonuç

Cuma namazının farzıyeti, Kur'ân, sünnet ve ümmetin icma ile sabittir. Cuma namazının hangi tarihte farz kılındığı konusunda ise iki rivayetin olduğu belirtilmiş olup, bunlardan birinci rivayete göre Cuma namazı Mekke'de farz kılınmış, ancak müşriklerin engel-

¹⁵³ İbn Abidin, *ed-Durru'l-Muhtâr*, II/140-141; Heyet, *el-Fetâva'l-Hindiyeye*, I/144-145; el-Ğanîmî, *el-Lübâb*, s. 54-55; Apaydın, *İlmihal*, I/303.

lemesi ve Müslümanların sayıca az olması sebebiyle fiilen edası hicrete kadar ertelenmiştir. İkinci rivayete göre ise Cuma namazı hicret esnasında farz kılınmıştır. İkinci rivayete binaen; Cuma namazının farzietini bildiren ayet (Cumâ, 62/9-11) bilindiği gibi Medine’de ve Hicret’ten sonraki yıllarda nazil olmuştur. Bu durum ise bizlere abdestin farzietini ile ilgili ayetin nüzulünü hatırlatmaktadır. Namaz için abdest almak bilindiği üzere peygamberliğin ilk dönemlerinde farz kılındığı halde, ilgili ayet daha sonraları Medine’de nazil olmuştur. Demek oluyor ki bazı hükümler teşri edilirken ilgili olan ayet, daha sonra inmiş olabilir.

Cuma namazı, özürsüzler dışında ergin, akıllı, hür, mukim olan her Müslüman erkeğe farz kılınmıştır. Dolayısıyla ergin ve akıllı olmayanlara aynı şekilde köle, seferi ve kadınlara Cuma namazına iştirak etmeleri zorunlu görülmemiştir. Ancak cumayı kılmaları durumunda vaktin farzietini yerine getirmiş olurlar.

Cuma namazının özürsüz olarak terk edilmesi ve Cuma namazına gitmeye mani her türlü uğraş meşru sayılmamıştır. Gerek ayetler, gerekse de hadisler Cuma gününe ve içinde bulunan Cuma namazına büyük önem atfetmişlerdir.

Beş vakit namazda olduğu gibi Cuma namazında da belli başlı özel şartlar fakihler tarafından ortaya konulmuştur. Bu şartlara, vücut ve sıhhat şartları konularında değinilmiştir.

Fakihler, cumanın vücutuna dair bariz ihtilaflarda bulunmazlarken ancak cumanın sıhhat şartları hususunda özellikle “Cuma namazı kılınacak yerin şehir olması” meselesinde Hanefi ve Şâfiî fakihleri ihtilafta bulunmuşlardır.

Ayrıca sadece Hanefilerce ileri sürülen Cuma namazının sıhhat şartlarından biri olan “cumayı devlet başkanının kıldırması” hususunda da fakihler fikir ayrılığında bulunmuşlardır. Hatta bu konuda Hanefi fakihleri dahi kendi aralarında ihtilafa düştükleri beyan edilmiştir.

Mezhep âlimleri Cuma namazının cemaatle kılınması konusunda ittifak etmişler ancak, cemaatin varlığından söz edebilmek için gerekli sayıda ihtilaf etmişlerdir. Kimileri, cemaat sayısının imamla birlikte asgari üç kişi olduğunu söylerken, kimileri de seksen kişi ile kılınabileceğini söylemiştir.

Cuma namazının sahih olabilmesi için öğle namazının vaktinin girmiş olması yani zevalden sonra kılınması gerekir. Ancak Malikiler, zevalden önce de Cuma namazının kılınabileceğini söylemişlerdir.

Hutbe de, Cuma namazının olmazsa olmazı kabul edilmiştir. Öyle ki, Şâfiî fakihleri hutbenin abdestsiz okunması durumunda Cuma namazının geçersiz olduğunu söylemişlerdir. Ancak Hanefiler, hutbenin abdestsiz okunabileceğini söylemiştir.

Cuma namazının imkân dâhilinde tek bir yerde kılınması, Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin'in sünnet-i seniyyelerine en uygun olan davranıştır. Fakat Şâfiî fakihleri, ihtiyaçtan dolayı bir yerde birden fazla camide Cuma namazının kılınması halinde ilk iftitah tekbiri getiren cami cemaatinin cumasının sahih olduğunu söyleyip bu durumda diğer camii cemaatinin öğle namazını iade etmeleri gerektiğini beyan etmişlerdir. Hanefilerde ise tercih edilen görüş yukarıdaki gibidir. Onlara göre ihtiyaçtan ötürü birden fazla camide kılınan Cuma namazından sonra ihtiyaten zuhr-i ahir namazı kılınmalıdır. Ancak İmam Muhammed, ihtiyaçtan dolayı birden fazla camide kılınan Cuma namazından sonra Şâfiilerce ifade edilen öğle namazının, Hanefilerce de zuhr-i ahirinin iade edilmesini gerek görmemiştir.

Kaynakça

Askalânî, Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer. *Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*. Mısır: Mektebetu's-Selefiyye, ts.

Apaydın, Yunus. *İlmihâl*, Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Azimâbâdî, Ebu Tayyib Muhammed. *Avnu'l-Ma'bûd bi Şerh-i Sünen-i*

Ebî Davud. Mısır: Mektebetu's-Selefiyye, 1968.

Bâ'alevî, Abdurrahman b. Muhammed b. Hüseyin. *Buğyetu'l-Müsterşidîn*, Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.

Beycûrî, İbrahim b. Muhammed. *Hâşiyetu'l-Allâme Alâ Şerhi'l-Allâme İbn Kâsım el-Ğazzî*, İstanbul: Daru'l-Eda, ts.

Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *es-Sünenu'l-Kübrâ*, Haydarabad, Hindistan: Dairetu'l-Maarifi'n-Nizamiyye, h. 1344.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Camiu's-Sahîh*, Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1980.

Canpolat, Orhan, *Cuma Namazında Cemaat Sayısı İle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, 2017, IX, sy, 17, 152-188.

Câvî, Ebû Abdilmu'tî Muhammed b. Ömer b. Ali, *Nihâyetu'z-Zeyn fî İrşâdi'l-Mübtedîn*, Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.

Çalışkan, Necmettin, *Habenneke ve Nüzûl Sıralı Tefsiri*, İstanbul: Şule Yayınları, 2017.

Dalgın, Nihat, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular I*, İstanbul: 2009.

Dimyâtî, Ebubekir Osman b. Muhammed eş-Şettâ. *İânetu't-Tâlibîn*, Dimaşk: Daru'l-Feyha, 2008.

Döndüren, Hamdi. *Cuma Namazı Ve Kılınma Şartları*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1987, s. 141-150.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Beyrût: Daru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

Ebû Hâke, Ahmed. *Mu'cemu'n-Nefâis*, Beyrût: Daru'n-Nefâis, 2007.

Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Ahmed.

Esne'l-Metâlib fî Şerhi Ravdi't-Tâlib, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

Fayda, Mustafa. "Arûbe", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, III, 422.

Ğamrâvî, Muhammed Zuhri. *es-Sirâcu'l-Vehhâc 'alâ Metni'l-Minhâc*, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts.

Ğanîmî, Abdulğani. *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, Mısır: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, ts.

Heyet, *el-Fetâva'l-Hindiyye*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1991.

Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Menhecu'l-Kavîm*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

_____, *el-Fetâva'l-Kübra'l-Fıkhiyye*, Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.

Huseynî, Ebubekir b. Muhammed. *Kifâyetu'l-Ahyâr fi Halli Ğâyeti'l-İhtisâr*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

Huseyn, Ebü Abdillâh Sadruddin Muhammed b. Abdirrahman. *Rahmetu'l-Umme fi İhtilâfi'l-Eimme*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.

İbn Abidin, Muhammed Emin. *Hâşiyetu Reddi'l-Muhtâr ala'd-Durr'ül-Muhtâr*, Riyâd: Daru Âlemi'l-Kütüb, ts.

_____, *ed-Durru'l-Muhtâr*, Beyrut: Daru'l-Fikr, h. 1386.

İbnü'l-Hümâm, Kemaluddin Muhammed b. Abdilvahid es-Sivâsî. *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, Beyrût: Daru'l-Fikr, ts.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd Ebü Abdillâh. *Sünen'i İbn Mâce*, thk, Muhammed Fuad Abdülbaki, Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.

İbn Nuceym, Zeynuddin el-Hanefî. *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-*

- Dekâik*, Beyût: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Kâdı Ebû Şuca', Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed. *Büyük Şafî İlmihâli*, Mütercim Nizameddin Ersöz, İstanbul: Ravza Yayınları, 2005.
- Kahtânî, Said b. Ali b. Vehf. *Salâtu'l-Cumua fi Davi'l-Kitabi ve's-Sünneti*, Mısır: Daru'l-Alukah, h. 1422.
- Karaman, Hayrettin, "Cuma", *DİA*, VIII, 1993, VIII, 85-89.
- Kâsânî, Ebûbekir b. Mesûd b. Ahmed Alâuddîn. *Bedâi'u's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi'*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1982.
- Kınnevcî, Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddîk. *er-Ravdatu'n-Nediyye Şerhu'd-Düreri'l-Behiyye*, Beyrut: Daru'l-Marife, ts.
- Konyevî, Muhammed. *İlmihâl*, Konya: Reyhânî Yayınları, 2006.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Hâvi'l-Kebîr*, Beyrût: Darul-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li Ta'lîli-l-Muhtâr*, Beyrût: Daru'l-Ma'rife, 2011.
- Mekkî, Seyyid Ömer Berekât. *Feydu'l-İlâhi'l-Mâlik*, Byy.: el-Mektebetu'l-İslamiyye, ts.
- Nevevî, Ebu Zekeriyâ Yahya b. Şeref. *Ravdatü't-Tâlibîn*, Beyrût: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- _____, *el-Mecmu' Şerhu'l-Mühezzeb*, Beyrût: Daru'l-Fikr, 1996.
- Minhâcu't-Tâlibîn ve 'Umdetu'l-Müftîn*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 2005.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Revâi'u'l-Beyân*, Beyrût: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2013.
- Serahsî, Şemsuddîn Ebîbekir Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*, thk, Halil Muhyeddîn, Daru'l-Fikr: Beyrut, 2000.

- Seyyid Sabık. *Fıkhı's-Sunne*, Kahire: Daru Mısır, ts.
- Sıcak, Ahmet Sait. *Kur'ân Tefsirinde Öznellik*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- Şahin, Osman. *Cuma Namazı Mükellefiyeti*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 25, 2015, s. 419-451.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali b. Yûsuf, *et-Tenbîh fî Fıkhî's-Şâfiî*, Alemu'l-Kütüb, Beyrut, h. 1403.
- Şîrbînî, Muhammed b. Hatîb. *Muğni'l-Muhtâc İla Ma'rifeti Maâni Elfâzi'l-Minhâc*, Beyrût: Daru'l-Ma'rife, 2004.
- _____, *el-İknâ' fî Halli elfâzi'l-Ebî Şucâ'*, Beyrut: Daru'l-Fikr, h. 1415.
- Uyanık, Memet Zeki. *İslâm Hukukunda Mahkûmun Hakları ve Mahkûma Yapılacak Muamele*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Konya, Nisan 2016, sy. XXVII, 331-391.
- Zabiy, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed. *el-Lübâb fî'l-Fıkhî's-Şâfiî*, Medine: Daru'l-Buhâra, h.1416.
- Zeylaî, Fahreddîn Osman b. Ali. *Tebyînü'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, Kahire: Daru'l-Kütübi'l-İslâmî, h. 1313.
- Zuhaylî, Vehbe. *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, trc. Y. Vehbi Yavuz, İstanbul: Risale Yayınları, 2011.